

A református egyház küzdelme a magyarországi zsidók deportálása ellen

2. rész

Írásunk előző részében összefoglaltuk Ravasz Lászlónak, a magyar reformátusság vezetőjének a magyarországi zsidóság érdekében tett lépéseit. A püspök 1944 áprilisában két alkalommal is megkísérelte a kormányzó figyelmét felhívni a zsidók várható sorsára. Horthy, akinek hatalmát jelentős mértékben lecsökkentette az ország német megszállása, fogadta és meghallgatta őt, majd a miniszterelnökhöz küldte. A püspök május 9-én személyesen tárta Sztójay Döme elé értesüléseit a vidéki zsidóság gettóba költöztetése során elkövetett atrocitásokról.

A keresztény egyházfők intervencióinak hatására a kéréseik belekerültek a mentesített zsidók körét szabályozó kormányrendeletbe. Így a zsidók megkülönböztető jelzéséről és az élelmiszerellátásának szabályozásáról szóló rendeletek hatálya nem terjedt ki (de az összes többi igen) a keresztény vallásfelekezetek tényleges vagy nyugdíjas lelkipásztorára, a szerzetesrendek lelkipásztori működésre jogosult tagjára, az egyházi hatóság részéről felavatott diakónusokra és diakonisszákra, ha kizárólagos élethivatásként szegénygondozást végeztek, és a rendelet hatályba lépésekor már felszenteltek, felavatottak voltak. Továbbá a nemzsidó személyek együtt élő házastársára (özvegyére), amennyiben 1944. március 22-ig kikeresztelkedtek, és ha gyermekük született, őt is megkeresztelték.¹

Mivel a rendeletben nem szerepeltek a presbiterek, pedig ezt korábbi leveleiben következetesen kérte Ravasz László, továbbra is el akarta érni az egyház zsidó származású presbitereinek a mentesítését. Előterjesztését személyesen kívánta a belügyminiszternek megtenni, elő is volt jegyezve május 11-ére kihallgatásra, de betegsége miatt nem tudott elmenni. Azt a megoldást találták ki, hogy az egyház a zsidórendeletek hatálya alá eső presbitereit – mivel ilyen jellegű feladatokat is végeznek – diakónusi igazolvánnyal látja el, ezáltal a fenti rendelet alapján mentesítettnek számítanak. Elgondolásukat levélbe foglalva és egyházjogilag megindokolva Mester Miklóst és Bereczky Albertet kérte fel annak személyes átadására.² Ez június 17-én megtörtént. Jarosznak két kérdése volt: Nem lesz-e ebben az esetben zsidóbújtatásra lehetőség, illetve hány személyt érinthet? Az első kérdésre magában a levélben már benne volt a válasz, a presbiterválasztások rendje ezt kizárja, a másodikra pedig egy szerény, 80–100

1 A m. kir. minisztérium 1944. évi 1.730. M. E. számú rendelete, a zsidókra megállapított rendelkezések hatálya alól mentesített személyek körének egységes szabályozásáról. *Rendeletek tára*, 1944. 769.

2 Ravasz László püspök 1944. június 14-i keltezésű levele a belügyminiszterhez. Nagy Edit 2005. 307.

fős becslést adtak. Ezután a belügyminiszter hozzájárult az igazolványok kiadásához.³

Május 19-én Wilhelm Károly a Zsidó Tanács⁴ nevében felkereste a súlyosan beteg püspököt. Elmondta, hogy megkezdődött a deportálás, és az egyház segítségét kérte. Ravasz László erre ígéretet, s a miniszterelnök legutóbbi válaszelevelére a fogalmazás alatt álló beadványt kiegészítve, eleget is tett. Mivel választ nem kaptak, és a deportálás pedig valóságnak bizonyult, úgy ítélte meg Ravasz – és kivétel nélkül püspöktársai is, akikkel erről beszélgetett –, hogy eljött az ideje a végső megnyilatkozásnak. Felvette a kapcsolatot Kapi Béla evangélikus püspökkel, és megegyeztek abban, hogy egyházaik közös levelet küldenek a miniszterelnöknek, amelyet kilenc püspökük fog aláírni.

Cavallier József kezdeményezésére közben párbeszéd indult az egyházak közötti együttműködésről. Így a június 3-i felsőházi ülés után a hercegprímás az egyik bizottsági terembe beszélgetésre hívta az országházban jelen lévő református és evangélikus püspököket, főgondnokokat, amelyen tájékoztatták egymást arról, hogy mit tettek addig a zsidókérdéssel kapcsolatban. Ravasz László feltehetőleg megsértődött, ugyanis némi iróniával említette jelentésében Serédi május 7-én kelt, a püspökeihez intézett körlevelét, melyben arra kérte rajtuk keresztül plébánosait, hogy értessék meg azokkal, akiket a zsidórendeletek érintenek, hogy az eddigi enyhítéseket talán teljesen a katolikus egyháznak köszönhetik. Ennek ellenére június 15-én kelt levelében felkérte Serédi bíborost, hogy csatlakozzon az evangélikus egyházzal való közös tiltakozásukhoz, s bizalmasan elküldte annak fogalmazványát is. A levelet személyesen vitte Cavallier József Esztergomba, akit a hercegprímás nem fogadott, s a levélre sem érkezett válasz.⁵

Június 27-én Raffay Sándor evangélikus püspök próbálta rábírní a hercegprímást a közös fellépésre. Levelében azt kérdezte Sereditől, hajlandó lenne-e a két keresztyén egyházzal közös személyes megjelenésre a miniszterelnöknél vagy a kormányzónál, hogy a három történelmi egyház együttes fellépésével adjanak nyomatókat a tiltakozásaiknak.⁶ Választ csak július 8-i keltezéssel kaptak, amikor a katolikus egyház már megegyezett a kormánnyal arról, hogy nem

3 1944. június 17-én kelt jegyzőkönyv, Bereczky Albert, Szabó Imre és Mester Miklós aláírásával. Nagy Edit 2005. 308., Ravasz László püspök 1944. június 20-án kelt levele a belügyminiszterhez. Uo. 309.

4 Az Országos Zsidó Tanács (Judenrat) az ország német megszállása után a Gestapo különleges alakulata (Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SS) erőszakos fellépésének hatására a zsidó ügyek intézésére létrehozott – a németek parancsait a zsidók felé közvetítő és végrehajtó – szervezet volt. Legfelsőbb vezetőségét Központi Tanácsnak hívták. Mivel a jelenlévő fővárosi zsidó elöljárókból alakult meg, nevezték Budapesti Zsidók Központi Tanácsának is. Hivatalos elnevezése: Magyar Zsidók Központi Tanácsa. Közel 200 hitközségi elöljáró választotta meg 1944. március 21-én 8 tagját; Stern Samut, dr. Boda Ernőt, Csobádi Samut, dr. Pető Ernőt, dr. Wilhelm Károlyt, Kahan-Frankl Samut, Freudiger Fülöpöt és dr. Kahan Nisont. Elnevezése később Magyarországi Zsidók Szövetségére változott, és megalakításának előkészítésére a belügyminiszter kilenc tagból álló ideiglenes intézőbizottságot nevezett ki: Dr. Boda Ernőt, Csobádi Samut és dr. Kahan Nisont dr. Berend Béla főrabbiával, dr. Gábor Jánossal és dr. Nagy Józseffel váltotta fel, illetve kiegészítette a kikeresztelkedett zsidók érdekképviseletére dr. Török Sándorral. A köznyelv általában a Zsidó Tanács elnevezést használta egyaránt a fenti szervezetekre.

5 Nagy Edit 2005. 310–311.

6 Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspök levele Serédi hercegprímáshoz. Karsai 1967. 9–10.

olvassák fel a hívek tájékoztatására szánt körlevelüket. Így a közös fellépést tárgyalanná nyilvánította a hercegprímás, egyrészt mert szerinte ezeket a lépéseket külön-külön már megtették, másrészt céljaikat enélkül is el fogják érni.⁷

A Ravasz által megfogalmazott tervezeten egy nála tartott esti értekezlet során végezték el az utolsó simításokat. Ezután küldöncök útján írta alá a kilenc püspök a június 20-i dátumot viselő levelet. Az átadásról a jelentésben két dátum is szerepel, június 21-e és 23-a. Bereczky Albert könyvében 23-ára,⁸ míg Majsai Tamás írásában 21-ére⁹ teszi az időpontot. Az átadásról szóló jegyzőkönyv azonban egyértelműsíti június 21-ét.¹⁰

A beadványban evangéliumi alapról tiltakoztak a deportálások ellen. Leszögezték, „mind a deportáltak, mind hozzátartozóik arról vannak meggyőződve, hogy útjuk a végső megsemmisülésbe vezet.”¹¹ Ez a mondat már az Auschwitz-i jegyzőkönyv ismeretére utal. Tiltakozó, elítélő és könyörgő szavaikkal kárhoztattak minden olyan elbánást, „amely az emberi méltóságot, az igazságot, és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére. Mint a két evangéliumi egyház püspökei pedig felemeljük tiltakozó szavunkat az ellen, hogy egyházunk buzgó tagjai azért, mert faji szempontból zsidónak minősülnek tekintet nélkül arra, hogy milyen keresztyén szellemről és erkölcsről tesz bizonyosságot egyéni életük, bűnhődjenek azért a »zsidó szellemiségért«, amellyel ünnepélyesen szakítottak, s amelytől magukat elzárták, nemcsak ők, hanem sok esetben már őseik is.”¹² Végezetül jelezték egy nyilvános tiltakozás lehetőségét egyházuk és a világ protestantizmusának színe előtt.

A levelet egy háromperces beszéd kíséretében adta át a püspökök küldöttsége. Sztójay válaszában kijelentette, teljes megértéssel veszi át az iratot. Az ő lelkében is ellenszenvet váltottak ki egyes jelenségek, ezért hívta össze az aznapi minisztertanácsot, amelyre a belügyminisztertől és két államtitkárától kért jelentést. Majd megismételte azt az ismert tételt, hogy a német hatóságoknak honvédelmi célra nagyobb mennyiségű munkaerőre van szüksége, s ahelyett, hogy a magyarokat adnák oda, a zsidókat szállítják ki. „A cél tehát nem deportálás, még kevésbé megsemmisítés, hanem munkauzemekben való felhasználás. A családokat ezért nem különítették el, mert úgy értesültek, hogy a családok együtt kívántak maradni s szétválasztásuk még nagyobb elkeseredést keltene.”¹³ A túlkapásokat kivételes eseteknek minősítette a miniszterelnök, és

7 Serédi hercegprímás elutasító válasza Raffay püspöknek a közös fellépést sürgető levelére. Uo. 111–112.

8 Bereczky 1945. 20.

9 Majsai 1995b. 179.

10 Feljegyzések 1944. június 21-én a miniszterelnökségénél lefolytatott megbeszélésekről. Nagy Edit 2005. 315–316. Sztójay a dokumentumban a „mai” minisztertanácsot említi, azaz június 21-e a helyes dátum.

11 Ravasz László, Vásárhelyi János, Révész Imre, Enyedy Andor, Győri Elemér, Kapi Béla, Raffay Sándor, Turóczy Zoltán és Kuthy Dezső püspökök levele a miniszterelnöknek. Nagy Edit 2005. 314.

12 Uo.

13 Feljegyzések 1944. június 21-én a miniszterelnökségénél lefolytatott megbeszélésekről. Nagy Edit 2005. 315.

biztosította a püspököket, hogy az ezzel kapcsolatos intézkedéseket már kiadta. Végezetül ígéretet tett a levélben foglaltak és az átadáskor elhangzottak megfontolására. Továbbá közölte, nem lenne észrevételük az ellen, ha a két egyház közös beadványban internátusok felállítására kérne engedélyt, amelyekben olyan református vagy evangélikus gyermekeket helyeznének el, akiknek szüleit munkaszolgálatra hívták be. A püspökök a kérvényt helyben megfogalmazták és átadták a miniszterelnöknek.

A kormány már tudomást szerzett a püspökök nyilvánosságnak szánt körleveléről – melyet később tárgyalunk –, amikor megérkezett a fenti közös beadványra a válasz, így a kapott engedményekben a körlevéllel kapcsolatos tárgyalások is közrejátszottak. Válaszlevelében a miniszterelnök közölte, hogy a korábban szóban tett ígéreteiken túl július 6-án megalakították a keresztény vallású zsidók érdekvédelmi szervezetét. Szigorú vizsgálatot rendelt el a túlkapásokkal kapcsolatban, de az azokról szóló hírek nem igazolódtak be. A budapesti zsidók elszállítása a további intézkedésig szünetel majd. Ha mégis sor kerül erre, akkor a keresztyén zsidókra nem fog vonatkozni, azok továbbra is az ország területén maradnak. A mentesítéseket a zsidó származású egyháziak családtagjaira is kiterjesztik.¹⁴

Nem véletlenül jelezte a június 20-án kelt, a miniszterelnöknek szóló levél megfogalmazásakor Ravasz a nyilvános tiltakozás lehetőségét. A jóváhagyó értekezleten külön fel is vetette Kapi Béla evangélikus püspöknek, aki helyeselte azt. Bereczky Albert pedig párhuzamosan, Mester Miklós államtitkáron keresztül megüzente a kormánynak a memorandum átadása napján írt levelében a nyilvános tiltakozást. „Teljes őszinteséggel meg kell neked írnom, hogy az egyházak felelős vezetőit az a komoly aggodalom tölti el, hogy éppen a legjobb lelkipásztorok közül sokan meg nem várva az egyház vezetősége részéről tett lépések esetleges eredményét – mert hiszen magukról a tett lépésekről se lehet őket a jelen viszonyok között tájékoztatni –, a szószékről fognak az Isten Igéje alapján ítéletet mondani, mert erre nemcsak az Isten Igéje és a saját lelkiismeretük, hanem még hála istennek nagyjában ép erkölcsi érzékű egyháztagnak többsége is rászorítja őket.”¹⁵ Sőt, nemcsak a nyilvános tiltakozást üzente meg, hanem a világ protestantizmusához való fordulás szándékát is. „Ne méltóztassék a magyar királyi Kormány azt gondolni, hogy az egyházak nem veszik egészen komolyan ennek a memorandumnak záró mondatait, amelyekben nem fenyegetésképpen – hiszen az egész memorandum valóságos könyörgés – de Isten törvényeivel szemben köteles engedelmisség tudatában mondják meg előre, hogy »utolsó kísérletképen« szólnak és »ha szavuknak fogamatja nem lesz, kénytelenek lesznek egyházuk és a világprotestantizmus színe elé« állni azzal, amit Isten rájuk bízott.”¹⁶

14 Magyar kir. miniszterelnökség 71. Res. M. E. I. Uo. 321. o.

15 Bereczky Albert levele Mester Miklósnak. 1944. június 22. MTA Kézirattár. Ms. 10.784/21.

16 Uo.

Ravasz az említett körlevelet megfogalmazta, a kilenc püspökből nyolc aláírta.¹⁷ Úgy tervezte, hogy július 2-án az összes magyar református templomban felolvassák a lelkészek. Az erdélyi püspök azonban jelezte, előbb az igazgatótanácsa néhány tagjával meg szeretné beszélni. Azok viszont nem javasolták az aláírást, és a már aláírtak többsége is jelzett valamiféle különvéleményt.¹⁸ Így egy új értekezletet hívott össze Ravasz, amelyen még kevesebb volt az egyetértés, ezért újraírta a szöveget.¹⁹ Egyrészt az istentiszteleteken történő felolvasás helyett úgy döntöttek, hogy a lelkipásztor az általa alkalmasnak talált módon ismertesse tartalmát a gyülekezettel. A körlevélben lényegében a miniszterelnöknek június 21-én átnyújtott levél szövegére támaszkodott, amelyet kiegészített a püspökök egy részének kívánságára az országot ért embertelen bombatámadások elítélésével. Ezenkívül egy nagyon fontos változás történt a körlevelet megfogalmazó Ravasz László és az azt elfogadó püspökök álláspontjában. Amíg korábban elsősorban a zsidó származású egyháztagjaik számára kértek kivételezést, most már minden olyan eset ellen tiltakoznak, amely hitelveikbe ütközik. Azaz – bár nyíltan, ami a német megszállás miatt érthető, nem írták le – a deportálások ellen. „Ha azonban a zsidókérdés megoldása körül olyan jelenségek tapasztalhatók, amelyek beleütköznek az emberiesség és igazságosság örökkévaló erkölcsi törvényeibe; ha ártatlanul szenved zsidóságaért olyan keresztyén, aki maga már régen, vagy akinek talán még elődei tértek át a keresztyén egyházba, éppen a zsidósággal való szakítás kinyilvánítása végett: Krisztus egyházának és az egyház vezetőinek lelkiismeretbeli kötelessége ez ellen tiltakozni és mindent elkövetni az ilyen sérelmek megakadályozására.”²⁰ Mielőtt bárki is azt állítaná, hogy a második tagmondat leszűkíti a kikeresztelkedettek az első tagmondat általános alanyát, fel kell hívnom a figyelmet a pontosvessző helyes értelmezésére. Mondattömböket választ el, azaz a pontosvessző előtti és utáni tömbre egyaránt vonatkozik a kettőspont utáni következtetés.

Terveik szerint július 9-re megérkezett volna az állásfoglalásuk minden egyházközségbe. Azonban itt is ugyanúgy, mint a katolikus egyház esetében, a kormány elkobozta a körlevelet, s hosszas alkudozás során lemondással és az azt követő még rosszabb helyzet beálltával zsarolta az egyházakat, mígnem rávette azokat, hogy a körlevél ismertetése helyett egy üzenetet olvassanak fel a lelkészek a július 16-i istentisztelet végén.²¹ Ez azt tartalmazta, hogy a két evangéliumi egyház a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett

17 Közli: Nagy Edit 2005. 317.

18 A püspökök különvéleményeiről Bereczky Albert számolt be Ravasznak. Majsai 1995. 57–58.

19 Pro memoria az 1944. július 3-án Leányfalun tartott értekezletről. Uo. 62–63.

20 Körlevél a magyar református egyház és a magyarországi ágostai hitvallású evangélikus egyház valamennyi lelkipásztorához. Nagy Edit 2005. 318–320.

21 A folyamatról bővebben: Bereczky Albert Ravasz Lászlónak írt keltezetlen levele. Majsai 1995. 67., Pro memoria a Leányfalun 1944. július 11-én este 7 órakor tartott értekezletről. Uo. 68–69., Bereczky 1945. 24–26.

zsidók érdekében ismételten eljárta illetékes kormánytényezőknél, s ezirányú fáradozásait továbbra is folytatja.²²

Az evangélikus egyház eleinte a református egyháztól függetlenül, néhány nap eltéréssel ugyanazokat a témákat vetette fel a miniszterelnöknek, mint a református. Így április 5-i keltezésű levelében Kapi Béla püspök, egyházi elnök és Radvánszky Albert egyetemes felügyelő, világi elnök az evangélikus egyetemes egyház nevében kérte az egyházuk zsidó tagjainak mentesítését a megkülönböztető jelzés viselése alól. Zsidónak minősülő keresztyén család esetében a keresztyén háztartási alkalmazott foglalkoztatásának megengedését. Végül sérelmesnek tartották a zsidó származású keresztyének központi zsidó tanács alá rendelését.²³ Később a zsidónak minősülő keresztyének gettóba költöztetése ellen tiltakoztak a belügyminiszterhez intézett levelükben. Mint írták „a zsidó származású keresztyéneknek a zsidókkal való összevegyítése lelki szempontból súlyos veszedelmeket rejt magában. Olyanokkal kényszerítik őket a mindennapi élet különféle közösségére, akikkel szemben minden élet- és lelkipapcsolatot megtagadtak, és akiknek részéről éppen ezért megértés helyett csupán gyűlöletre, avagy üldözésre számíthatnak.”²⁴ A miniszterelnöktől május 14-én kaptak választ felterjesztésükre, amely eltérésekkel ugyan, de érdemi részében szó szerint megegyezik Sztójay reformátusoknak küldött levelével.²⁵ A megígért változtatásokat nyugtázták, és továbbra is kérték a keresztyén vallású zsidók külön elhelyezését abban a táviratban, amit május 26-án küldtek a miniszterelnöknek.²⁶ Feltehetőleg egyeztettek a reformátusokkal, mert a távirat több esetben szó szerinti egyezést mutat Ravasz püspök május 19-én feladott levelével. Miután azonban az evangélikus egyház vezetői látták, hogy a miniszterelnök ígérete ellenére sem változott semmi, csatlakoztak a református egyház tiltakozásához, és az evangélikus püspökök is aláírták a Ravasz László által megfogalmazott, fentebb ismertetett levelet. Majd közösen végleges formába öntötték az előbbieken bemutatott, felolvasásra nem került körlevelet.

Összefoglalva elmondhatjuk, nem az volt a fontos, hogy végül ismertették-e a lelkipásztorok a hívekkel a körlevél tartalmát, vagy sem. Hanem a protestáns egyházaknak az a közös és következetes küzdelme, amely során beláttatták a kormánnyal, hogy a megkeresztelkedett zsidók kivételezéséért, és a deportálások leállításáért a végsőig el tudnak menni. Ez még abban az esetben is fontos volt, ha a katolikus egyház és a protestánsok külön-külön tették – elsősorban Serédi bíboros együttműködéstől való elzárkózása miatt –, bár a közös tiltakozás feltehetőleg még hatékonyabb lett volna. Azonban kitartásuk így is sikerrel járt. Fellépésükkel, álláspontjuk melletti következetes kitartással, és a

22 Nagy Edit 2005. 322.

23 Az evangélikus egyetemes egyház 1944. április 5-én kelt felterjesztése a miniszterelnöknek. Fürj 1991. 941–942.

24 Az evangélikus egyetemes egyház keltezetlen beadványa a belügyminiszternek. Fürj 1991. 944.

25 Sztójay Döme 1944. május 10-i válasza. Uo. 944–945.

26 Az evangélikus egyházegyetem elnökségének távirata a miniszterelnöknek. Uo. 945–946.

részeredményekbe való bele nem nyugvásukkal hozzájárultak a kormányzó döntéséhez, mely felfüggesztette a deportálásokat. Megjegyezzük, a körlevél ismertetésének elmaradásába talán nem is volt olyan nehéz július 11-én beleegyezni, miután a kitűzött célt, a zsidók határon túlra való kiszállításának leállítását június 26-án elérték.

Végezetül megemlítjük, hogy a korral foglalkozó munkák többsége azzal intézi el az egyházak tiltakozásait, hogy általában csak a kereszténnyé lett zsidók sorsa miatt aggódtak, és elsősorban az ő érdekükben emeltek szót. Ez a református egyháznál nem így volt. Bereczky Albert egy Mester Miklósnak írt leveléhez csatolt Pro memóriában összegezte az egyházak zsidókérdésben elfoglalt álláspontját. Ez két okból fontos dokumentum. Egyrészt Bereczky Albert, aki Ravasz püspöknek a zsidókkal kapcsolatos fellépéseinél hű társa és legfőbb támasza volt, önként állt mellé, hogy segítsen az üldözötteken, ezért véleménye feltehetőleg azonos Ravasz püspök és így az egyház véleményével is. Másrészt 1944 júniusában íródott a kormány egyik államtitkárának, tehát nem vádolható utólagos szépítéssel. Ennek a Pro memóriának első pontja szerint „az egyházak a minden embernek járó emberi elbánás alapvető követelményét vallják, tehát a kegyetlenséget, igazságtalanságot, stb., tekintet nélkül vallásra, fajra vagy bármire, elítélik és kárhoztatják.”²⁷

Felhasznált irodalom:

Benoschofsky – Karsai 1958. Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. k. 1944. március 19. – 1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása, Budapest, 1958.

Bereczky 1945. Bereczky Albert: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. Traktátus kiadás, Budapest, 1945.

Fürj 1991. Fürj Zoltán: Az evangélikus egyház és a Holocaust. Világosság, 32. (1991) 12. sz. 939–953.

Karsai 1967. Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. III. k. 1944. május 26. – 1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. A Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása, Budapest, 1967.

Majsai 1995. Majsai Tamás: A magyarországi református egyház és a Holocaust. A nyilvános tiltakozás története. Világosság, 36. (1995) 5. sz. 50–80.

²⁷ Pro memoria. MTA Kézirattár. Ms. 10.784/22.

Majsai 1995b. Majsai Tamás: „Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában. *Budapesti Negyed*, 3. (1995) 2. sz. 169–180.

Mester 1946. Mester Miklós: *A magyar háborús felelősség és a magyar ellenállás igaz története*. 1946. augusztus 20. Gépirat Mester Miklós autográf aláírásával. A szerző tulajdonában.

Mester 2012. Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2012.

Nagy Edit 2005. *A Dunamelléki Református Egyházkerület tanácsának 1944–1945. évi tanácsülési jegyzőkönyvei*. Közzéteszi: Nagy Edit. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. Budapest, 2005. 146–342. o.

Ravasz 1988. Ravasz László: *Válogatott írások. 1945–1968*. Szerkesztette, a bevezetőt írta és a jegyzeteket összeállította: Bárczay Gyula. A szöveget gondozta: Szabó Julianna. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1988.

Ungváry 2016. Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2016.

Kása Csaba